

своєї? и не будет же конца своволенству и злостям!» На боці: «Петрарха в книгахъ Листовъ»

Але манера при тім та ж сама, і ніякого 'ухилу в бік ненависних Вишенського «силогізмів», Платонів і Аристотелів! І се являється характеристичним і цінним — в недостаті іншого матеріалу — свідомством про консерватизм Острозької школи. Вона, очевидно, не мала ніякої тенденції поривати з старою традицією, — як чинила пізніш школа Могилянська Вміру привчала до латини і польщини і не гналася за взірцями модної єзуїтської школи. Тим пояснюються й сатиричні відзиви Потія про неї в його пізніший відповіді «Клірикові»

Щодо індивідуальнішої манери «Клірика», то він бере не ерудицією і строгою логікою, як Флалет, а більш емоціональними засобами: частіш іронією, часом впадає в пафос. Зрідка пробує ширших мальовничих образів. У передмові до першого свого одпису, на перший лист Потія до кн. Острозького, з 3 червня 1598 (котрим владика усправедливував своє поведення в уні і силкувався перепроситися з князем, як побачимо далі), Клірик виправдується, як свого часу Гер. Смотрицький, що береться за діло, котре годилось би лишити старшим і досвідишим: «не стільки з огляду на особу, котрій доводилось відповідати, скільки на ту, іменем котрої малось відповідати». Доволі влучно порівнює себе з малим пастушком, приставленим до гусят, що, бачачи хитрого лиса, як він зручними маневрами до них добирається, береться його відганяти, хоч не може поконати, а сподівається, що, може, тим часом хто сильніший надійде. Але, очевидно, сильні сторони його полемічного таланту були відомі і випробувані в острозьким осередку, коли йому доручено було таке діло — поборотися з таким сильним і випробуваним полемістом, як владика Потій! Тільки, можливо, таки умисно вважали більше відповідним взяти в сій полеміці тон легкий, щоб не надавати про око дуже великої ваги сьому листові, а брати його з деяким легковаженням

Проти аргументів Потія про спасенність згоди (унії) «Клірик» «кладає» відразу таку «суму» (резюме, тезу), — «же и доброе кгда не по воли божой бываетъ не добро есть, же не каждая згода Богу есть приємна; и тая ихъ самая новотвореная згода, яко не з волею божею зачата, такъ не есть Богу приємна, — такіе теж и овоцы родити ся почали». Рисковним вимислам реформаторів протиставляється улюблене гасло православних консерваторів. «не переступай границь, положених батьками» (л 4)

Виклад починається рядом легких образів з природи і життя, у формі афоризмів; деякі з них доволі влучні і роблять приємний лагідний настрій:

«Малый хмары оболочокъ, кгда подъ насвѣтлѣйшее солнце подступитъ, мало не ввесь свѣтъ потемняетъ И «малъ квасъ все вмѣшеніе кваситъ» — свѣтчить голосъ божій И наменшее, прилучивши ся доброму злое — всю доброту псуеть Мала искра огню, до налѣпшого будованья впавши, все поपालитъ И яко приплѣтаетъ ся называемое зелье смилаксъ до ципрису, так привязуетъ ся злость до доброты » і т д

Потім новий ряд, який має метою більш насторожити увагу:

Яко нѣкоторый неприятель облеженое мѣсто войною зо всѣхъ сторонъ огледаетъ — отколя латвий приступъ видить, оттоля и штурмуеть Або яко пильный господарь стережетъ на который землѣ которое насѣнье лѣпше ся родить, тамъ оное и разсѣваетъ Так и душный неприятель! Ведаеть, где и яко свое насѣнье злости сѣяти Вѣдаеть, где на гордость, где на лакомство, где на нелюбовь, где на любовь злую а шкодливую

По сім наводиться довгий ряд прикладів з Біблії — часом доволі поверхових, але часом дуже влучних, вони мають доказати, що людина не повинна здаватися на перспективі безпосередніх користей, а питатися волі божої, або інакше сказати — вважати на дальші моральні висліди, які обертають ні в що ті сподівані безпосередні «реальні користі». Так і з «згодою» уні!

Азажъ не явны тоеє вашеє бѣдное згоды овоцы по всему тому панству? «От плодъ — мовит — ихъ познавайте ихъ!» Здойми одно, отче владыко, жестоковыйство фараонское, або египетское, съ карку! Откры мойсейское покрывало от твари, отвори къ свѣту зѣницу ока, ктви ся в сердце и источи чюство, отжени мрачныи дыма отъ ума хмары, погляди жъ теперъ окомя и послухай слухомъ Чого есте своею, плачу и рыданю годною згодою наброили! Не есть тотъ градъ, не есть мѣсто, гдѣ бы есте плачу и рыдания, стогнания и вопля и слезъ — отеческия богопреданныя вѣры людей и душъ не наполнили! Отъ розличного вздыханья голосовъ и болѣзни народовъ — сердечный крикъ и непостоянный шумъ всю вселенную исполнил! Не толко старыхъ — молодыхъ, отцевъ и матерей — чадъ и питателницъ боголюбивыя сердца отъ жалости и стогнаний падают, але стѣны, каменіе, самые элемента движутъ ся!

Можеть ся тут слушне припомнати «гласъ в Рамѣ слышенъ бысть, плачь, рыдане и вопль многъ!» Рахиль, Рахиль, Восточная церковь — «плачетъ ся чядъ своихъ, и не хочеть ся утѣшити яко не суть» Розсыпана, розсыпана радость сердца ея! Погашена пѣснь ея! Злуплена корона з головы ея!

Якого есте преслѣдованья, якого уруганья, якого поличкованья, якого оплеванья, якого замѣшаня і затрясеня, якого — на остаток — кровопроливства, мужобойства, забійства, тиранства, мордырьства, нахоженья, квалтовъ на домы, на школы, на церкви, обелженья шкарадого невѣсть, паненокъ чистыхъ, душъ невинныхъ, паній зацныхъ и велможныхъ — при самой начистшой и страшной непостижимой таемници и офѣре при примованю святѣйшихъ тайнъ тѣла и честныя крови Христовы — наполнили и наброили (л 15—6)

Повадили есте свѣтъ, потурбовали люде, высушили в людехъ з'обополную милость, поваснили родичевъ зъ дѣтми, поятрили брата з братом, побудили одного противъ другому, роспрошили братерство, прогнали приязнь, впровадили зятренье. Внесли надугость, буту, пыху, легкое ува-

жене, легкомысленность, злое одному о другомъ мнманье Повадили есте пана съ подьдаными, приправили есте о мнманье и дивное розуменье монарховъ з монархами, кролев съ кролми и зацными а великими духовными

Нарушили есте сумнѣня, зламали присягу, звели есте отца папѣжа, зостали есте ему в словѣ¹ присягали есте за насъ всѣхъ, справовали есте отъ насъ поселство, о которомъ мы не мыслили, вказовали есте отъ насъ листы, о которыхъ ся нам не снило!

Преступили есте отеческіе границы, нарушили есте старожитную вѣру! Стратили есте правднй жребій, поварювали² есте отеческій тестаментъ! Пороскопывали есте гробы предковъ, порушили кости отецъ! Взгордили есте ихъ вѣру, поганьбили есте ихъ честные и святые справы! Затоптали есте ихъ стежки, затмили есте ихъ пресвѣтлую справу! (л. 16).

Після сеї патетичної промови, що поруч малозмістовних риторичних фігур (вище я зазначив їх залежність від посланій Вишенського) містить також серйозні і досить глибокі гадки, як се видко і з тих витягів, що я тут отсе подав,— наступає ряд критичних уваг до порушених Потієм питань. Вони теж доволі різномірні. Єсть тут і серйозні аргументи, що обертаються у звиснім уже нам крузі питань про римський примат, про знаки ласки божої до папства і неласки для Східної церкви і под. Єсть і різні іронічні притоки до Потієвих гадок, більш і менш влучні і дотепні. Напр., з приводу вказаного ним прикладу, як духовенство грецьке з латинським згідливо й мирно живе на Йонійських островах, під тодішньою владою Венеції: грецькі духовні беруть участь у латинських церемоніях і под., «Клірик» нагадує, що се ж діється під католицькою владою, і дуже можливо, що ті грецькі духовні не роблять того з доброї волі:

«Бы даль Богъ отцу владыце побывати въ Крымѣ, въ Перекопѣ и у Очаковѣ, обачиль бы тамъ, яко Русь, Москва, Грекове, Поляцы, Влоши, Нѣмцы — всѣ неволници байрамъ татарскій одностайне съ Татарами обходити по неволи мусяты. А вжды не идетъ то зы тымъ, абы мѣла тая згода имъ хвалена быти» (л. 18)

А з приводу того, що Потій покликався був на слова Висаріона (звисного учасника Флорентійського собору, що приступив до унії і зостався потім у Римі кардиналом), автор позволив собі таку грубувату, але ядовиту, пересякнену приповідками й каламбурами тираду на тему тих користей і гонорів, котрі, мовляв, хотіли осягнути владики-уніати, як той Висаріон

Зобралесь ся, отче Іпатій, ажъ дивъ, на такъ потужный доводъ, яко паукъ на сѣти! Бысь былъ давно съ тымъ Висаріономъ на пописъ выехалъ, преклонилъ бысь имъ немаль такъ много яко и теперь! Але тежъ нашолъ бы ся и такой, который бы на Висаріоновъ доводъ рекъ «Оный што коньми

¹ Не додержали йому слова Гадка замітна!

² Змінили, від латин *vagus*

шинькує, дїтми свѣтчить!»¹. У нас вправдї того свѣтца в певномъ старожитномъ календарѣ Вѣсаріона² не слыхати У иншомъ, новозмышленномъ (а иле з онымъ Яномъ Осмымъ въ личбѣ, бо того годень!) — не вѣмъ³. Однакже штось о нѣякомъ змѣннику Висаріонѣ митрополитѣ никейскомъ, который для кардиналства, для марности свѣта того, для пыхи, покороу Христовою и малою купкою вѣрныхъ згордѣвши отступилъ — в писмѣ трохи найдует ся! Тот то Висаріонъ яко самъ былъ певний, такъ и свѣдоцтво его годно вѣры! Власне яко кгда бы хто хотѣлъ переконати свѣдѣцтвомъ Либеріевымъ, папы римского, который былъ арианомъ, о Христвѣ — ижъ не естъ Отцу единосущенъ ани предвѣчен!⁴ Бы былъ тотъ доводъ Висаріоновъ подпертъ еще Швитригайловымъ статутомъ⁵, а Томашовыми Паралипомены, што орла в Вавилонѣ къ Іереміи слано⁶, — такъ бы былъ мощный, же бы нань и умерлый отпоръ не далъ и нѣмый бы словка не рекъ!

Не безъ причини в м того своего Висаріона, яко бачу, на доброй памяти маете, — же яко онъ для кардиналства, такъ и в м для мѣстца в радѣ, для маетностей, для монастырей Печерскихъ, Жидичинскихъ, Лавришовыхъ⁷ подъ тотъ плащикъ згоды тиснучи ся лѣзете! Але если онъ достигилъ былъ чого прагнулъ, вамъ ся якосъ не шанцуетъ! . Бо южъ начинено зъ васъ много смѣховъ, в чомъ ся не можете обачити, а бодай бы не была толко послѣдняя горша первыхъ! Бо если зъ васъ такъ съ початку насмѣвиска чинять, што разумѣете — конецъ який будетъ? Южъ одинъ зъ васъ в радѣ за пѣчью зъ робята усьвши яко голодный оный истый до кухни на люди съ тылу заглядалъ!⁸ (л 30).

Огудивши і висміявши «згodu», вчинену владиками, Клірик поважно і з глибоким почуттям пояснює, яка б мала бути та згода, якої собі бажав і писав колись про неї до Потія старий князь Острозький. Вона мала бути заснована не на ненависті й насильстві, а на любові, повинна була принести не ворожнечу, а спокій і згodu. І про неї автор в уста старого князя вкладає на закінчення гарну молитву, скомбіновану з книги Єздри, як поклик уніатів до повороту:

Владико Господи и творе всяческихъ¹ отъ всѣхъ дубравъ земскихъ и отъ всѣхъ древесъ избралъ еси собѣ виноградъ одинъ. Отъ всѣхъ земель всего свѣта выбралъ еси собѣ падоль одинъ. Отъ всѣхъ цвѣтовъ полныхъ выбралъ еси собѣ цвѣтъ одинъ. Отъ всѣхъ безднъ морскихъ наполнилъ еси собѣ источникъ одинъ. Отъ всѣхъ градовъ и мѣстъ осветилъ еси собѣ Стоягъ. Отъ всѣхъ сѣтвореніи летающихъ улюбилъ еси собѣ голубицу одну. Отъ всѣхъ сѣтвореніи скота провидѣлъ еси собѣ агницу одну. Отъ всѣхъ розмноженныхъ людей изыскалъ еси собѣ люди едины. Отъ всѣхъ вѣрѣ и законовъ далъ еси заповѣдь едину — еже любити другъ друга

¹ Вариант звісного прислів'я: свідчився циган дїтми

² Висаріон — в латин формі Bessarion

³ Розум.: можливо, що в новім календарі Висаріон, разом з Іоанном XVIII, себто папосою — і має місце між римськими свѣтцями, і тому для католиків він авторитет.

⁴ Тут іде довгий ряд римських еретиків, більш або менш фантастичних

⁵ «Свитригайлови надання» дуже часто фабрикувалися за браком автентичних документів

⁶ Натяк на біблійні апокрифи

⁷ Натяк на претензі владик-уніатів на багаті маєтності православних монастирів, котрі вони пробували загорнути

⁸ Дуже болюче для владик-уніатів глузування, що їх не допущено до сѣнату нарівні з латинськими єпископами, як вони собі то вимовляли при уніі

И нынѣ, владыко Господи, иже обитаеши во вѣкы — которого очи въздвигнуты превыше аера; которого престоль есть безцѣнен и слава не испытана; которому предѣстоятъ вси ангелстии съ трепетомъ; которого слово истинно и мовене страшно! Подай миръ церкви твоей, събери съкрушеное, подай единомыслие, всели любовь, милость, згуду. Утверди православиемъ церковь свою, наверни отступниковъ въ ограду, събери збѣговъ въ ковчегъ свой, приведи отбѣгшыхъ в церковь. Всели единодушие, абысмо одною мыслію, одними усты, однимъ сердцемъ выславовали пресвятое имя твое, і т. д.

В тоні отсього закінчення писаний другий «Одпис», на другий лист Потія. Сей другий Потіїв лист до нас не дійшов, тому не можна зміркувати, наскільки се він своїм змістом вплинув на зміну тону відповіді — чи незалежно від того острозька братія вважала вказаним заговорити інакше. З другої відповіді видно, що Потій радив князеві відложити свій гнів на нього та оправдував свій перехід на унію бажанням і надією знайти кращий порядок у церкві. До сього мотиву друга відповідь ставиться здержливо і поважно. В ній взагалі нема вже глузування, ні інсинуацій негідних мотивів (матеріального характеру) сього кроку. Вся вона держана в тоні, повним пошанівку, серйознім, навіть підвищенім. Теза, котру автор кладе по коротких перепросинах за свій виступ (включно до порівняння себе до Валаамового осла), виглядає так:

Иду уважати и строфовать епископа оного и з ним прочих его единомыслников не розсудный и легкомыслный поступок мѣшаной а вихроватой и бурливой згоды; придаю до того стосоване а уважене порядковъ восточной церкви старожитныхъ с порядками римскими

Розгортається се тим способом, що автор спочатку наводить безконечний ряд біблійних прикладів, які мають посвідчувати, як цінні, потрібні і богоугодні в кожній справі розвага, «статечність», постійність і витривалість¹.

Сих прикмет не виявили ті владыки-уніати, «поплинувши з вѣтром неуставичности, роздвоеным умыслом и пошарпанным сумнѣнем торгнули ся в так речи важной и великой — души, сумнения, збавеня заходячой — старожитность, фѣляр (стовп) и фундаментъ окрасы и славы и подпори народу нашего перемѣнити, выни covати, роспорошити, и памятку с шумом погубити и выкоренити»².

Отся «легкоуважність» владык і викликала оправданий гнів князя — подиктований його ревністю до справ церкви і народу: що вони будували «тую свою архи-синагогу згоды не на таблицахъ сердець плотныхъ, — которая бы (унія)

¹ Пам'ятки V с. 205— 210.

² Там же 210.

моцнѣй сталистою графією (писалом) на камени діяментовом вышталтованя в сердца вѣрных вѣпоила ся,— але на пѣску легкомыслного упору (свого) утлыми стѣнками лѣпачи, за так короткий час склѣтити усилюючися»¹, пояснюе автор.

Друга частина відповіді присвячена оправданню Потія, що він пішов на унію, шукаючи в римській церкві кращого порядку, знеохочений непорядками східної. Знов виступає тут старе протиставлення (видимо, канонізоване, як загальне місце, в острозькім шкільнім і літературнім гурті) спасенної простоти східної лукавому західному мудруванню. Сим разом воно уложене в такі афоризми: «Лѣпшая бывает часом хворостяная кучка Авраамова над муры содомскіе, и пустыня Іоаннова над мрамуровые палацы Іродовы!» (с. 217). Довгий ряд протиставлень має вияснити і доказати сю тезу, наприклад:

Чим есть важнѣйши ваши шумные органы над дух съкрушенный и смиренное сердце? Истинни бо поклонники кланяют ся духом и истиною, и т д.

Чим лѣпше великіе вѣлагалища або скарбы от избытка — над двѣ цѣты убого вдовы з недостатку ..

Чим лѣпшій на оный голосъ: Аббасо, аббасо¹ упадати пред человѣком тлѣнным² — над ово: «Господу Богу твоему поклонилися» .. і т. д. (с. 219).

А в закінчення автор знов кладе патетичні поклики повороту до «Сіону», розвинений сим разом у широкий образ (властиво найбільш художню частину твору):

Якож вас жал(ь) и плач и страх рушити не мает, иж вы Сіонъ — матку свою, которая вас сплodiла и на лонѣ пстуючи яко чадолюбивая голубица выкормила и выховала,— пустили и вырекли ся А вмѣсто оной звыклой пѣснечки Дамаскиновы «Радуйся, Сіоне святой, мати церквам, божіе жилище!» от семисот лѣт и болшей дѣток еи, ей ку потѣсь спѣванной,— теперь плач, рыданіе и вопль воздвизаете и причиняете! Сіонъ, матку церковь, квилите Свѣщу свѣтилника еи угашаете, освященна еи запустошаете, олтар съкрушаете, псалтыр смѣряете, пѣснь заглушаете, и т д (с. 225—6).

Покайтесь и вы, о епископи! Въсплачите ся своего отступленія! Възрыдайте гражданства сіонского, отдаленя ужалте ся, ростичивши достойную часть отеческаго имѣнія! Постыдите с(я) лишившиши изболѣвства духовного хлѣба, и желаюши насытити ся рожець свинских — различных похотей богатствъ свѣта того, от Іерусалима правды въ Єрихонѣ низпадше (с. 226)

Услышѣте ж, сыны сіонскіе, матер свою плачущу и рождѣющую вас, глаголющу Прийдѣте и видите, сыны, понеже вдовица оставлена есмь! Въспитахъ вас з радостью, а погубила-м васъ съ скорбію! Штожъ тераз маю чинити з вами, я, вдовица опушенная? Толоко идѣте, сыны мои, и просѣте от Господа милости! (с. 227—8)

Прийдѣте ж, сынове восточни,— възшедшему на небо небесное на вѣстоки припадѣте, сѣдѣщему одесную отца поклонѣте ся — выслушает вас! Обрѣнѣте ся до него — обрѣнет ся до вас! Просѣте и примите! Толцѣте —

¹ С. 214

² Знов сей старий мотив папської пихи, піднесений «Посланием до Латин», що перед папою велють падати на землю (abbasso)

и отверзет вам дверь милосердіа, дверь райскія, дверь ограды церковныа. Абысте увошедши в невѣстник небесный, в ложницу облюбенца церкве Христовы, в нерукотворенный прибыток, овоць животный приняли, и от вѣка зготованных добръ боящим ся его насытили ся

Што все — за узнаем и покаянiем а повернеем вашим — и от Бога последнее благославление над першее, и от овечок великую любов и послушенство — одержите А если не узнаете ся и не навернете ся, гнѣв Господень пояст вас!

Се закінчення має сильні стилістичні подібності з «Треносом», як і закінчення першого «Одпису». Але загалом стиль другої одповіді тяжкий і менш прозорий; силювання на образівість і високий стиль (як то видко і в наведених прикладах) роблять читання трудним і неприємним; більш жива і невимушена, в дусі старого Смотрицького, манера першої «Одповіді», видко, більш відповідала вдачі й літературним засобам гурту. Директиви поважності і «статечності», правдоподібно, дані авторам при сім новім порученні, зв'язали і позбавили їх свободи і безпосередності на некористь його манери. Манера молодшого Смотрицького — не манера Клірика.

Історія Флорентійського собору, видана Кліриком разом з першим «Одписом»¹, зробила його ім'я найбільш пам'ятним. Опублікування сього історично-богословського памфлету викликало певну сенсацію і сильно попусувало кров уніатам і католикам. Потій в 1603 р. видав проти сеї «історії» апологію собору, але вона ніскільки не знищила авторитету «Історії» серед православних, й Клірик лишився пам'ятним ім'ям уніатам головно як «автор Історії»: довго потім Смотрицький, по переході своїм на унію, пригадував православним сей факт. Але Клірик не був автором «Історії», як ми вище бачили,— бо в основі «історії о восьмім соборі», написаної Курбським не пізніш зими 1582—3 р. (весною 1583 р. він помер), лежить та сама повість, коротше й сухіше переказана Курбським, а більш живо, патетично і белетристично — Кліриком. Порівнюючи ці дві переробки, можна до деякої міри здогадуватися, щб приложив сюди Клірик свого. Кажу — «до певної міри» не тільки тому, що такого літературного аналізу досі не зроблено, але й тому, що Курбський і Клірик, без сунніву, змiняли протограф, кожний на свою руку. Курбський посилається, напр., на те, що він чув про сей собор від Максима Грека, і на московські повісті; отже, коли ми, напр., не знаходимо у нього фантастичної історії м. Исидора, розповідженої Кліриком, се можна толкувати надвое: може, Клірик від себе додав її, а може, Курбський і мав її в протографі, але поминув, як малоїмовірно, і т. д. Ясніше

¹ Передрукована разом з ним в III Памятників подем литер.